

Koprad ja hõbe

Ivar Leimus, Mauri Kiudsoo

5000–6000 aasta vanused koprakujukesed Valma asula matusesest. Foto: J. Ratas

Hõberaha tuntakse Eestis juba üle tuhande aasta, viikingiajast peale. Seda tõendavad arvukad meie maal leitud 9.–12. sajandi mündiaarded, mis sisaldavad tuhandeid verminguid paljudest maailmalinnadest Bagdadist Londonini. Kuid kätketud aare on surnud varandus ja näitab pigem, et raha polnud igapäevaelus vaja ning sellega ei osatud peale hakata midagi targemat kui maha matta. Hoopis kõnekamat teavet raha argikasutusest annavad meile omal ajal juhuslikult kaotatud mündid, mis pudenenud taskust kodus, püha paigas, turuplatsil vm. Mida rohkem hinnalist hõberaha kaotati, seda enam pidi seda pidevalt käepärast olema. Tõepoolest ongi leitud üksikmüntide hulk viimastel aastatel tänu metalliotsijate plahvatuslikule levikule hüppeliselt suurenenud, kuid reeglina ei satu need teadlaste vaatevälja. Paratamatult on uurijad seetõttu sunnitud lähtuma linnamägede ja muinasasulate arheoloogilistel väljakaevamistel avastatud ainesest, mis aga numismaatiku jaoks pole eriti rikkalik.

Vastupidi – Eesti muinasaegsed linnused on reeglina mündivaesed. Näiteks on Irust leitud kuus (lisaks asulast kaks),¹ Soontaganalt vähemalt kuus,² Lõhaverest seitse,³ Konuverest üks⁴ ja Otepäält kaks münti.⁵ Selles osas ei kannata need välja mingit võrdlust liivlaste Daugmalega. Sealt on välja kaevatud 190 araabia ja Lääne-Euroopa münti, neist suurem osa leitud üksikuna.⁶ Läti linnustelt on muinasaegseid münte avastatud mujalgi, näiteks Talsi linnamäel 13 eksemplari.⁷ Eesti materjali muidu kesisel taustal äratas autorite tähelepanu Rõuge linnamäelt leitud rahade suhteline rohkus: neid pärineb sealt terve kuraditosin, lisaks seitse münti linnuse alt asulast (tabelis halliga).⁸ Seejuures on valdavalt tegemist araabia hõbemüntidega, dirhemitega 8.–10. sajandist. Vaid kolm Rõugest leitud münti pärinevad 11. sajandi Saksamaalt, kuuludes juba hoopis teise ajajärku, mida siinkohal lähemalt ei käsitleta.

¹ V. Lang. Muistne Rävåla 1. Muinasaja teadus 4. Tallinn, 1996, lk. 101, 117.

² I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge of Coins of the British Isles 51. Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. Oxford – New York, 2000, lk. 49; Ajaloo Instituut, AI 2765-2766.

³ I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge, lk. 50; AI 3578, 4397.

⁴ I. Leimus, A. Molvõgin. Sylloge, lk. 52.

⁵ Abbassiidide kaliifi al-Muqtadiri? (908–932) lähemalt määramatu dirhem ja Emdeni 11. saj. keskpaiga denaar, AI 4036II:1023, 1121.

⁶ T. Berga. Daugmales pilskalna monētas (8.–12. gs.). Arheoloģija un etnogrāfija 17. Rīga, 1994, lk. 41–46.

⁷ T. Berga. Monetõ v arxeoloģičeskix pamjatnikax Latvii IX–XII vv. Rīga, 1988, lk. 84.

⁸ M. Aun. Arxeoloģičeskije pamjatniki vtoroj polovinõ 1-go tõsjačiletija n.e. v Jugo-Vostočnoj Ėstonii. Tallinn, 1992, lk. 169. Mündid on määranud Aleksei Bõkov, Arkadi Molvõgin ja Ivar Leimus. Lisaks märgitakse kaevamiste aruandes veel kaht araabia ja üht teadmata määranguga hõbemünti asulast (tabelis nr. 18–20), mis aga on aja jooksul kaduma läinud.

Umajjaadid		[xxx]	½	Wasit		AI 4040:3867
Abbassiidid	al-Mansur	149		al-Muhammadiija	Lõiked servas	AI 4040:1231/1
Abbassiidid	al-Mahdi	169		Ifriqija	Lõiked servas	AI 4040:1231/2
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	18x		Madinat as-Salam	Lõige servas	AI 4040:1231/3
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	193		Madinat as-Salam	Lõiked servas	AI 4040:1231/4
Abbassiidid	Harun ar-Rašid	1[xx]	0,25	Teadmata müntla	Lõige servas	AI 4040:3327
Abbassiidid	al-Ma'mun	2[xx]	irr. >½	[Samarkand]?	2 frg.	AI 4040:2797; 2795
Abbassiidid	?	(2)4?8	½	Teadmata müntla		AI 4040:3099
Abbassiidid	?	[2]xx		Teadmata müntla		AI 4040:2470
Tudga kubernerid	Harun ar-Rašid	[17]6	>½	Tudga	Lõiked servas	AI 4040:2744
Saksamaa	Krahv Egbert II	1068-90		Bolsward	Dbg. 527	Ai 4040:3154
Saksamaa	anonüümne	1040-70		Gittelde	Dbg. 1221	AI 4040:1652
Saksamaa	Kölni/Brüsseli järelmünt	11. saj.		Teadmata müntla	Dbg 1857	AI 4040:2882
Abbassiidid	al-Mahdi?	16x		Madinat...	lõiked servas; ümber lõigatud; läbimõõt väike	AI 4100:1834
Abbassiidid	al-Mahdi	1[xx]	<½	Teadmata müntla	lõiked servas	AI 4100:968
Abbassiidid	al-Ma'mun	[1]98	<½	Madinat as-Salam		AI 4100:1815
Samaniidid	Isma'il ibn Ahmad	[293]?	½	ash-Shash		AI 4100:2771
Teadmata araabia münt						AI 4100:55894a
Teadmata araabia münt						AI 4100:6634
Teadmata hõbemünt						AI 4100:7315

Kui üks asulast avastatud Samaniidide münt ja üks-kaks linnuselt leitud ja lähemalt määramatut Abbassiidide dirhemit välja arvata, on Rõuges tegemist varajaste Abbassiidide rahadega ajast, mis ei ulatu lähemale kaliif al-Ma'muni (813–833) valitsusajast. Seejuures leiti neli raha väga lähestikku (AI 4040:1231/1–4). Mündid asusid 79 cm sügavusel *reas, natuke*

längus, servadega üksteise peal (joon. 1). Nagu ülaltoodud tabelist ilmneb, on selle leiukese noorim münt vermitud kaliif Harun ar-Rašidi ajal aastal 193 hidžra järgi, mis vastab kristliku ajaarvamise 808.–809. aastale. Eestis polnud nii varajast mündikompleksi seni teada. Üldse on 9. saj. aardeid Eestis registreeritud kõigest paar-kolm,⁹ neist suurim ja vanim on Kohtla

⁹ Vt. T. Noonan. Pre-970 dirham hoards from Estonia and Latvia, I: Catalog. – Journal for Baltic Studies, Vol. VIII, nr. 3 (1977), lk. 238–259; nr. 20, lk. 30; I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations (ilmumisel).

Joonis 1. Neli Rõugest leitud münti.

aare (tpq 837/838).¹⁰ Seetõttu võib Rõuge leidu klassifitseerida koguni Eesti kõige varasema mündiaardena.

See oli aeg, mil araabia hõbemündid alles hakkasid Euroopas levima. Kui vaadata Rõuge leidu laiemas kontekstis, siis Euroopas pole teada kuigi palju aardeid, mida võib dateerida 8. saj. lõppu – 9. saj. esimesse aastakümnesse, (joon. 2).¹¹ Paar leidu pärineb Lõuna-Venemaalt, Doni ja Dnepri vesikonnast, üks-kaks Pommerist, üks võib-olla Königsbergist, üks-kaks ehk Skånest, üks Ojamaalt, üks Põhja-Jüütimaalt. Soomest tuleks nendele lisada neli Merovingide-aegsest kalmest Laitila Vainiomäelt päevavalgele toodud dirhemi fragmenti, millest noorim löödud aastal 803–804. Ja väike grupp aardeid koonduv Loode-Venemaale. Neist kogu Euroopa vanim (tpq 786/787) on avastatud Vana-Laadogast, pisut hilisem (tpq 808/809) selle lähedalt Knjaštšinost, kolmas-neljas tulevase Novgorodi kandist Võlegist (tpq 807/808) ja Holopij Gorodokist (tpq 810/812). Mõni varajane araabia münt on saadud Irboska linnamäe kaevamistel.¹² Samasse gruppi kuulub nii

ajaliselt kui ruumiliselt ka Rõuge aardeke (tpq 808/809). Muide, teised nimetatud leiud pole samuti eriti suured. Pommeri Prerow–Darssi aardes oli 27 tervet münti ja 45 katkendit, Vana-Laadoga leius 31 dirhemit, Ojamaa Hammarsi aardes kaheksa münti, Skåne leiukestes vastavalt kaks tervet dirhemit ja kaks fragmenti, mis teeb nende leiukomplektide dateerimise tegelikult üsna küsitavaks. Vaid Knjaštšino, Võlegi ja Königsbergi aarded näivad olevat olnud kogukamad.

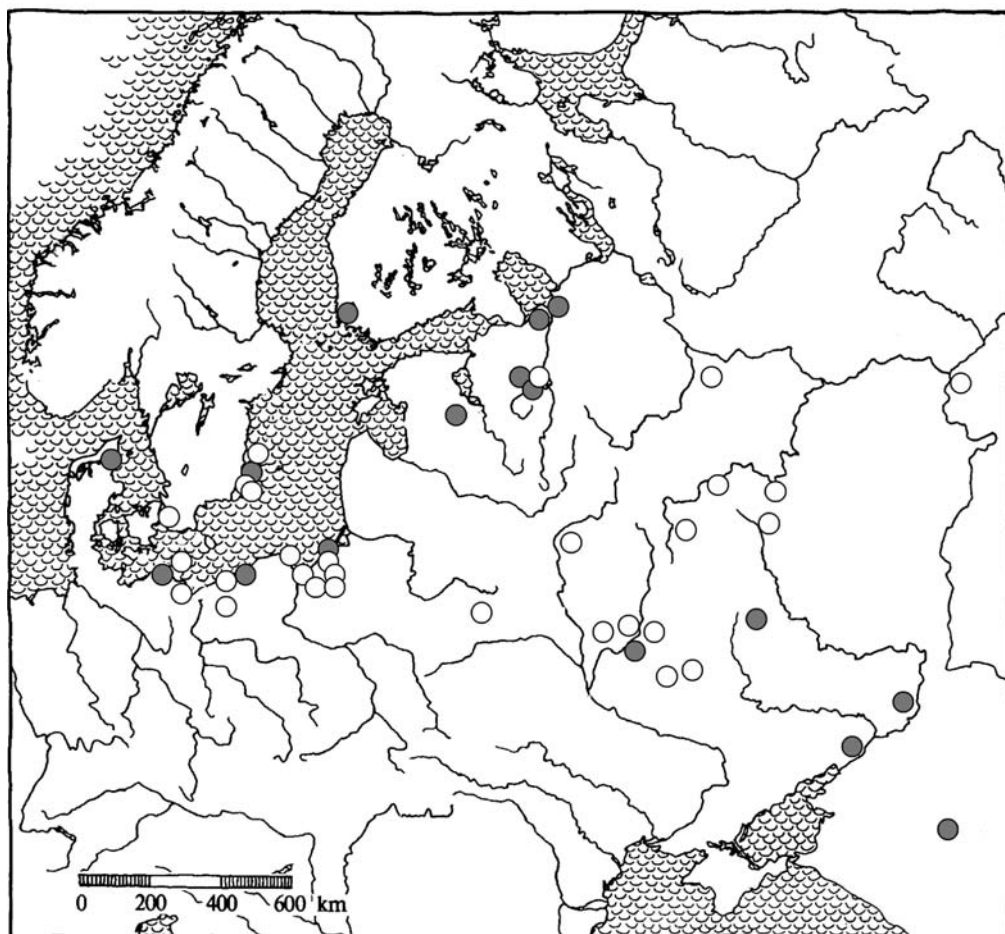
Kui minna ajas veel aastakümne võrra edasi, siis pilt küll täieneb, kuid oluliselt ei muutu. Aarded markeerivad endiselt Dnepri-Doni ja Volga veeteed, praeguse Loode-Venemaa toonaseid keskusi, aga samuti Oderi suudmela ümbruses ning Visla ja Neemeni suudmete vahel paiknenud lääneslaavi rannikukeskusi Ralswiekist Trusoni. Väärrib tähelepanu, et idamaise hõbeda lähteala, Kasaaride riik on ja jääb leiutühjaks. Meid huvitavas piirkonnas on lisandunud kolm aaret Ojamaal. Ka Skånes asunud omaaegse suure keskuse Uppåkra arvukas mündimaterjal pärineb suures osas just 8.–9. sajandi vahetusest.¹³ Siinjuures tuleb aga

¹⁰ W. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. – Acta et Commentationes Universitates Dorpatensis VII. 2. Tartu, 1926.

¹¹ Andmed pärinevad järgmistest tööddest: T. Noonan. Ninth-century dirham hoards from Northwestern Russia and the Southeastern Baltic. – Journal for Baltic Studies, Vol. XIII, nr. 3 (1982), lk. 220-244; R. Kiersnowski. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabia. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, nr. 143; T. & R. Kiersnowscy, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Warszawa–Wrocław, 1959, nr. 82; V. L. Janin. Denezno-vesovõe sistemõ russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1986, lk. 90; V. V. Kropotkin. O topografii kladov kufičeskix monet IX v. v Vostočnoj Evrope. – Drevnjaja Rus' i slavjane. Moskva, 1978, lk. 111–118; A. V. Fomin. Novõe naxodki kufičeskix monet v Severnoj Rusi. – Vserossijskaja numizmatičeskaja konferencija. Tezisõ dokladov i soobščeni. Vologda, 1993, lk. 9–10; T. Talvio. Coins and coin finds in Finland AD 800–1200. Suomen Muinaismuistoyhdistys, ISKOS 12. Helsinki, 2002, lk. 85–86, 88; C. von Heijne. Särpräglat: Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130). Stockholm, 2004, nr. 1.164, 1.111, 8.41, lk. 244, 255, 358.

¹² P. G. Gajdukov, A. V. Fomin. Monetnõe naxodki Izborska. – Kratkie soobščeniija Instituta arxeologii AN SSSR, 183. Srednevekovaja arxeologija Vostočnoj Evropõ. Moskva, 1986, lk. 103-104, 108.

¹³ U. W. Silvergren. Mynten från Uppåkra (1–2). – Svensk Numismatisk Tidskrift 3–4 (2002), lk. 52–57; 76–80.

Joonis 2. Araabia müntide leiud Ida-Euroopas (aarded ning suuremad haua- ja üksikleidude kompleksid).

- kuni 810
- 810–820

meesle pidada, et müntimise ulatus kalifaadis oli suurim just kaliifide al-Mahdi, ar-Rašidi ja al-Ma'muni valitsusajal 8. saj. lõpul – 9. saj. alguses, mistõttu selle perioodi dirhemid on valdavalt veel leidudes 9. saj. teisest poolest.¹⁴ Pealegi jääb Skandinaavia 9. sajandi algul leidude tiheduselt, aga ka nende suuruselt selgelt alla nii Loode-Venemaale kui ka lääneslaavlaste

asualale.¹⁵ Seetõttu pole hästi usutav erialakirjanduses kinnistunud tees, nagu saanuks läänslaavlased oma hõbeda Skandinaaviast.¹⁶ Pigem võiks Läänemere lõunakalda aaretes näha kaubasuhete peegeldust Vana-Laadoga.

Kuid nii või teisiti osutavad kõik toleaeagused Läänemere piirkonna araabia müntide leiud omaaegsetele olulistele keskustele.¹⁷

¹⁴ Sellele asjaolule on erinevad uurijad korduvalt tähelepanu juhtinud, nt. T. Noonan. Ninth-century dirham hoards, lk. 232.

¹⁵ Sama täheldas juba ligi pool sajandit tagasi V. L. Janin (Denezno-vesovõe sistemõ, lk. 87–90).

¹⁶ N. P. Bauer. Deneznoj ščet Russkoj pradõ. – Vspomogatel' nõe istoričeskie disciplinõ. Moskva–Leningrad, 1937, lk. 226.

¹⁷ Näit. A. Bartzczak, M. F. Jagodziński, S. Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. – Wiadomości Numizmatyczne 1 (177). Warszawa, 2004, lk. 21–48.

Samas on nii leide kui ka münte endid sellest ajast veel armetult vähe. See sunnib Rõugest avastatud müntidesse suhtuma senisest hoopis suurema tähelepanuga. Rõuge linnus piirneb küll ühelt poolt Loode-Vene leiupiirkonnaga, kuid teisalt asub sealsetest linnustest-aaretest üsna kaugel. Järelikult peab tegemist olema tähelepanuväärse lokaalse keskusega, mis sunnib Rõuge linnusasulat ja sealt leitud ainet vaatama hoopis teise pilguga.

Rõuge muistisekompleks koosneb väikeste mõõtmetega linnamäest (850 m²) ning selle kõrval paiknevast ulatuslikust asulakohast (7000 m²). Neemiklennuse rajamisel on ära kasutatud idast läände kulgeva moreenseljaku läänepoolset osa. Põhjust piirab seda järsk ja sügav Ööbikuorg, lõunast aga ürgorg, kus paikneb rida järvi, nende hulgas "Liinjärv" otse linnamäe jalamil. Linnus on ida poole laienevast seljakust eraldatud kraavi ja kuni kolme meetri kõrguse liivast ja kruusast kuhjatud otsavalliga. Kraavi ja madala valliga on eraldatud ka neemiku ahenev läänetipp.¹⁸

Aastatel 1951–1955 viidi linnamäel ja 1956–1959 ka asulas läbi suuremahulised arheoloogilised uuringud.¹⁹ Ilmnes, et linnuse idapoolses otsavallis saab koguni eristada kuut ehitusjärku. Ühtlasi selgus, et kõige varasemas staadiumis oli linnuse õu ida-lääne suunal kuni 9 m kitsam.²⁰ Valli sügavamast osast võetud söeproovi vanuseks osutus radiosüsiniku andmetel 1190+/-230 aastat, mille kalibreeritud keskmine annab 850–900 aastat p. Kr.²¹ Linnuse õue katab must süsine kultuurkiht, keskmise paksusega u. 40 cm.

Õue põhjaküljel, kus kultuurkiht on koguni üle ühe meetri paks, tulid nähtavale nelja-viie elamu jäänused. Mahapõlenud hoonetest olid säilinud kividest laotud leasemed, savipõrandad jäänused ja savitihendeid. Nagu linnusel, nii avastati ka asulas jälgi omaaegsetest elamutest. Asula kultuurkihti oli aga kündmisega ülemises osas tuntavalt segatud.²² Hooned ise olid tõenäoliselt nelinurksed puuehitised suurusega u. 4 x 5 m.²³ Nende põrandaid oli kohati vähemalt kahel või kolmel korral uuendatud.²⁴

Nii linnus kui ka asula on tekkinud umbes kuuendal sajandil. M. Schmiedehelmi järgi olid arheoloogilistel kaevamistel fikseeritud hooned rajatud ilmselt siiski mitte päris linnuse algstaadiumis, vaid millalgi selle kasutamise keskkel.²⁵ Linnuse stratigraafia laseb oletada, et enamik linnuse hooned ehitati VII–VIII sajandil, kõige tihedamalt oli see asustatud eelkõige VII–IX sajandil. Seevastu XI sajand on linnuses ja asulas esindatud üksikute esemetega.²⁶

Mis puutub leidudesse, siis on neist tähelepanuväärivaimad kindlasti mündid. Neljast araabia hõbemündist koosnevat aardekest me juba mainisime. Kuid mündid ei lebanud mullas üksi. Nende kõrvalt leiti kaks sarvest valmistatud ripatsit, millest üks kujutas kamm, teine lindu.²⁷ Rahad paiknesid tegelikult kultuurkihiga täidetud ida-läänesuunalises "kraavis" leaseme juures.²⁸ Neist mõnevõrra kõrgemal asunud paeplaat markeeris omal ajal nähtavasti väärisvara asukohta. Samasugune leaseme juurde viiv kraavitaoline söeseguse

¹⁸ M. X. Šmidehel' m. Gorodišče Rõuge v jugo-vostočnoj Ėstonii. – Trudõ Pribaltijskoj ob'edinennõj kompleksnoj ekspedicii. Moskva, 1959, lk. 154–185.

¹⁹ Linnus kaevati Harri Moora ja Marta Schmiedehelmi juhatusel pea täielikult läbi. Asula lääne- ja põhajosa kaevand hõlmas aga umbes ¼ kogu asulakohast.

²⁰ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 4.

²¹ A. Kiristaja. Kagu-Eesti esiajaloo kronoloogiast. – Setumaa kogumik. 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, lk.172.

²² M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 5.

²³ M. X. Šmidehel' m. Gorodišče Rõuge, lk. 158–160.

²⁴ M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 27.

²⁵ Nii savipõrandate peal kui ka all täheldati võrdselt ühepalju kultuurkihti (u. 20 cm). M. Schmiedehelmi järgi polnud kultuurkihis võimalik erinevaid ehitusjärke eristada (1959, 3p-4p).

²⁶ M. Schmiedehelm, Rõuge linnus, 20–20p. Selle vastu kõnelevad siiski kolm 11. saj. saksa münti.

²⁷ AI 4040:1258, 1105.

²⁸ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, lk. 5.

Joonis 3. Araabia müntide leiukohad Rõuge linnamäel. 1 – aare, 2 – üksikmünt. Joonis: J. Ratas (Foto: Enno Väljal)

mullaga täidetud lohk avastati ka Rõuge asulas.²⁹ Arvatavasti kuulus linnusest avastatud leease mingi hoone juurde, mida arheoloogilistel kaevamistel fikseerida ei õnnestunud. Rekonstruktsioonil kujutatud kõrvalasuv hoone on sellest leesemest igatahes hilisem. Mingi rajatis seisis tõenäoliselt ka ühe linnuse lääneosas asunud püstkoja asemel. Sellele viitavad sealse leeseme juurest avastatud kaks kuufa münti.³⁰ Ka kõik ülejäänud linnuselt päevavalgele tulnud 8. sajandi lõpu – 9. sajandi alguse araabia hõberahad paiknesid rekonstruktsioonil näidatud hoonepõhjadel (joon. 3).³¹

Eespool juba mainisime põgusalt Rõugest leitud luust ripatseid. Need pole ainsad sealt avastatud luuesemed. Kokku teame sealt praegu 130 luust või sarvest eset ning nende katket.³² Ripatsite kõrval pakub suurt huvi sarvest kamm. Ühepoolsed kokkupandud kammid olid tüüpilised Euroopa viikingiajale. Need levisid Loode-Venemaast kuni Briti saarteni. Eestist on sarnaseid kamme leitud siiski vaid viieteistkümnel juhul. Tõenäoliselt oli meil tegemist importesemetega.³³

Rõuge linnamäelt ja asulast on leitud vähemalt kolmteist ažuurse zoomorfse

²⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 6p-7.

³⁰ AI 4040: 2795, 2797.

³¹ Kuna väga piiritletud ajavahemikust pärinevad Rõuge linnusasula araabia dirhemid on avastatud enamikus omaaegsete hoonete põhjadest, võimaldaks see asjaolu täpsustada mõningate Kagu-Eestis levinud esemetüüpide võrdlemisi umbmääraseid dateeringuid. Nimelt on ka enamik luu- ja sarvesemedeid ning nende tootmisjääke seotud otseselt hoonete jäänuste ja nende lähima ümbrusega: vt. H. Luik. Bone and antler-working on the hillfort and settlement site of Rõuge (the last quarter of the 1st millennium AD), ilmumisel. Samuti on Kagu-Eesti peenkeraamika täpsem interpreteerimine siiaamaani praktiliselt võimatu. Selle dateerimisel umbes 9.–10. sajandisse lähtutakse sageli põhjendamatult Põhja-Eesti paralleelist (vrd. A. Tsvauri. Muinas-Tartu. Uurimusi Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. – Muinasaja Teadus 10. Tartu–Tallinn, 2001, lk. 92). Esemegade dateeringute täpsustamine eeldab aga kindlasti uut põhjalikku uurimistööd, millele seab paraku olulised piirangud Rõuge jt. Kagu-Eesti linnamägede arheoloogilistel kaevamistel kasutatud meetodika. Kuigi Ajaloo Instituudi arhiivis säilitatakse korralikke Rõuge kaevamisaruandeid ja -plaane, on nendes sisalduva informatsiooni järgi erinevaid elutegevuskihte, hoonete eri järke, sissekaevete algustasandeid jne. raske eristada, sest kaevatud on üksnes korraste kaupa, mitte erinevaid kihistusi arvestades. Inimtegevuse käigus ladestunud kiht jälgib siiski eelkõige pinnavorme, mitte aga arheoloogide poolt kunstlikult tekitatud horisontaale.

³² H. Luik. Bone and antler-working, lk. 1.

³³ H. Luik. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. – Muinasaja Teadus 6. Tallinn, 1998, lk. 140.

ornamendiga kammikujulist luuripatsit.³⁴ M. Auna arvates on sarvest kammripatsid valmistatud kohapeal, mida tõendavad leitud lõpetamata eksemplarid.³⁵ Kagu-Eesti linnusasulatest on selletaolisi esemeid avastatud veel Kivivare (2), Tõrva Tantsumäe (1) ning Tartu (1) leiukompleksidest.³⁶ Kammripatsid levisid põhiliselt meist idas. Neid on teada Staraja Laadogast, Novgorodi lähedalt Gorodištšest (Rjuriku linnuselt) ja Pihkva-maalt (Kamno, Pihkva, Irboska).³⁷ Lisaks Rõugele on lõpetamata eksemplare leitud veel Kivivarest ja Tartust (?).³⁸ Rõuges kohapeal on tehtud arvatavasti ka linnukujutisega sarvest ripatsid, millest annab tunnistust üks leitud toorik.³⁹ Lisaks Rõugele on selliseid ripatsid Kagu-Eestis teada veel Tõrva Tantsumäelt ning Otepäält.⁴⁰ Loode-Venemaa analoogiaid on leitud Staraja Laadogast ja Kamnost linnusasula kultuurkihist. Staraja Laadoga eksemplarid on saadud 8.–9. sajandi kihistustest.⁴¹

Rida linnuse ja asula esemeid on seotud metalli töötlemisega. Valamisvormid ja tiigid, ripatsid, väike ehte valmistamisel tarvitatud haamrike jne. on märgid Rõuges toimunud käsitööst (pronksivalamisest).⁴² Valamisvormid, mis peale mõne väikese katkendi on saadud kõik linnuselt, on valmistatud peenteeralistest kiltkivilistest paeliikidest, milliseid esineb vähesel määral Lõuna-Leedu alal, rohkesti aga Böömis.⁴³ Rõugest ja teistelt

Kagu-Eesti linnusasulatel leitud ripatsitüüpe ning nende valmistamiseks kasutatud valamismorme on teada ka idapoolsetest linnusasulatel ja kääbaskalmistutelt. Näiteks Tartu asula muinaskihist Lossi tänavalt on avastatud trapetsikujuliste ripatsite valuvorm. Samalaadseid ripatsid on valatud ka Võrumaalt Loosi kääpast leitud savivormis, mis kuulub leiukonteksti põhjal I aastatuhande lõppu.⁴⁴ Ka Pihkva lähedalt Kamno linnuselt on saadud valuvorm selliste trapetsikujuliste ripatsite valamiseks, mis on dateeritud 7.–8. sajandisse. Samasuguse ripatsi valuvorm on teada ka Irboska linnuselt 8.–10. sajandi kihist. Kirjeldatavas vormis valmistatutega väga sarnaseid valatud ripatsid on avastatud veel näiteks Staraja Laadogast 810.–830. aastatese dateeritud kihist. Rõugest saadud väikesele ümmargusele naastule⁴⁵ leidub täpne vaste aga Lätist semgalite ala Tervete linnuselt. Viimati mainitud ehte valuvorm on tulnud päevavalgele aga Tartu linnuse lõunakülje kaevandist.⁴⁶

Erilist tähelepanu pälvib aga Rõuge linnuselt avastatud kopraluude erakordselt suur hulk (26,5% kõigist luudest).⁴⁷ Muu osteoloogilise materjaliga võrreldes on see karusloom kindlalt esikohal, edestades isegi põtra. Ka selle poolest ei seisa Rõuge vaadeldavas piirkonnas üksinda. Kopraluude rohkus iseloomustab kogu Kagu-Eesti ja Põhja-Läti osteoloogilist ainet

³⁴ H. Luik. Bone and antler-working.

³⁵ M. Aun. Arxeoloogieskie pamjatniki, lk. 66–67.

³⁶ H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3: 2. Tallinn, 1999, lk. 131–159, siin: tab. 1.

³⁷ H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid, lk. 137–138.

³⁸ H. Luik. Bone and antler-working; A. Tvauri. Muinas-Tartu, joon. 78:1.

³⁹ H. Luik. Bone and antler-working, joon. 11:1.

⁴⁰ L. Maldre. Bone and antler artifacts from Otepää hill-fort – BAR S937 2001: Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group Budapest, 31 August – 5 September 1999. Oxford. 2001, lk. 19–30, siin: joon. 12.

⁴¹ M. Aun. Arxeoloogieskie pamjatniki, lk. 67.

⁴² H. Moora. Muistsete linnuste uurimise tulemusi Eesti NSV-s. – Muistsete asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik 1, toim. H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn, 1955, lk. 46–87.

⁴³ E. Jürgenson. Rõuge valamismormide analüüsid (Käsikiri AI arheoloogia arhiivis).

⁴⁴ M. Schmiedehelm, S. Laul. Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970, lk. 154–165.

⁴⁵ M. X. Šmidehel'm. Gorodišče Rõuge, tahv. V:10.

⁴⁶ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 154.

⁴⁷ M. X. Šmidehel'm. Gorodišče Rõuge, lk. 162.

holotseenis.⁴⁸ Ühtlasi on kopraluud väga arvukad Loode-Vene linnuste – Irboska, Kamno, Pihkva ja Staraja Laadoga – alumistes arheoloogilistes kihtides, Beloozero eelkäija Krutiku asulas, aga ka Borševo kultuuri keskustes Doni-Dnepri keskjooksul, niisiis väga laial alal.⁴⁹

Loomulikult ei saa välistada kopraliha laialdast söömist, ehkki see võib tänapäeva maiasmokkadele tunduda üpris harjumatu. Nii on Viktor Tsalkin täheldanud Läti ja Eesti kopraluude üpris kehva säilivust ja seletanud seda kobrastest toidu valmistamise ehk siis nende keetmise-küpsetamisega.⁵⁰ Kopraliha kui hereetikute toidu mõistis 1121. a. hukka õigeusklik piiskop Nikanor.⁵¹ Vepslaste kohta teab 12. saj. keskpaiku läbi slaavlaste maade Bulgarist Ungarisse reisinud Abu Hamid al-Garnati jutustada: “... Ma nägin nende salka talvel Bulgaris, punetavad, siniste silmadega, nende juuksed on valged kui lina, ja säherduse külmaga kannavad nad linaseid rõivaid. Aga mõnel neist on suurepärestest piibrinahkadest kasukad, nende kobraste nahk on pööratud väljapoole. Ja nad joovad odrajooki, haput nagu äädikas, see sobib neile nende iseloomu ägeduse tõttu, mille põhjuseks on, et nad söövad kopra- ja oravaliha ja mett.”⁵² Aga ehkki kopraliha kõlbas hamba alla nii siin- kui ka sealpool Peipsit, tuli midagi peale hakata ka kõhu kõrvalt üle jäänud kraami, eeskätt nahkadega. Sestap lugegem, mida kirjutab meile

10. sajandi araabia geograaf ja ajaloolane ibn Hauqal, toetudes oma õpetajale al-Istahrile: “Nende [kasaaride] maadest islamimaadesse veetavad mesi, vaha ja karusnahad tuuakse neile sisse ainult russide ja bulgarite aladelt. Nõndasamuti on lugu kogu maailma eksporditavate piibrinahkadega. Neid [kopraid] esineb ainult nendes põhjamaa jõgedes bulgarite, russide ja *krbanahhide* [või: *Kujaba*, st. Kiievi] aladel. Nood piibrinahad, mida leidub Andalusias, moodustavad vaid ühe osa *saqaliba* ala jõgede omast. Need laaditakse ülalkirjeldatud mere- lahes [st. Läänemere], mis asub *saqaliba* maal, laevadele ... Peamine osa neid nahku, tegelikult peaaegu kõik, pärinevad russide maadelt, mõned kõrgema kvaliteediga nahad saabuvad russide juurde Gogi ja Magogi alalt, sest nad on selle Gogi ja Magogi naabrid ja kauplevad nendega; siis müüvad nad selle bulgaritele. Nii oli see aastani 358 [965 AD], sest sel aastal hävitasid russid Bulgari ja Hazarāni linna.”⁵³

Umbes sama väidab ehk kõige olulisem, hilisematele autoritele eeskujuks olnud pärslasest õpetlane, 9. sajandi keskpaigas kirjutanud ibn Hurdadbih (u. 820–890): “Kõneldes russide kaupmeestest, aga need on üks *saqaliba* liike, siis nad toovad *saqaliba* kõige kaugemaist paigust Rooma [Musta] mere äärde kopra- ja musta rebase nahku ning mõõku. Rooma [Bütsantsi] valitseja võtab neilt kümnest. Kui nad lähevad mööda ..., ⁵⁴*saqaliba* jõge, siis sõidavad nad mööda kasaaride linnast Hamlidžist

⁴⁸ K. Paaver. Formirovanie teriofaunō i izmenčivost' mlekopitajuščix Pribaltiki v golocene. Tallinn, 1965, lk. 61–70; M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 146.

⁴⁹ V. I. Calkin. Materialō dlja istorii skotovodstva i oxotō v drevnej Rusi. – Materialō i issledovanija po arxeologii SSSR, nr. 51. Moskva, 1956, lk. 129–131, 176, 181; E. A. Rjabinin. Finno-ugorskie plemena v sostave drevnej Rusi. Sankt-Peterburg, 1997, lk. 101; Irboska kohta: M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal. – Setumaa kogumik 1. Tallinn, 2003, lk. 116.

⁵⁰ V. I. Calkin. K istorii životnovodstva i oxotō v Vostočnoj Evrope. – Materialō i issledovanija po arxeologii SSSR, nr. 107. Moskva, 1962, lk. 121.

⁵¹ V. I. Calkin. Materialō dlja istorii skotovodstva, lk. 134. Katoliiklikus Lääne-Euroopas oli kopraliha levinud paastutoit, sest kobrast loeti pooleldi kalaks.

⁵² A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati i ego putešestvie v russkie zemli v 1150–1153 gg. – Istorija SSSR 1959, nr. 1, lk. 173; tõlget on korrigeeritud väljaande järgi: O. G. Bol'šakov. Putešestvie Abu Xamida al-Garnati. Moskva, 1971 (<http://www.vostlit.narod.ru/>).

⁵³ Tsiteeritud J. Herrmann. Slaven und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker. – Wikinger und Slaven. Berlin, 1982 järgi, lk. 94–95; täpsustused: A. P. Novosel'cev. Vostočnōe istočniki o vostočnōx slavjanax i Rusi VI–IX vv. – Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie. Moskva, 1965, lk. 403–404; vrd. ka V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija o rusax. – Sočinenija II:1. Moskva, 1963, lk. 848.

⁵⁴ Uurijad on jõe nime lugemises ja tõlgendamises eri seisukohtadel, ühed peavad seda Doniks (Tanais), teised Volgaks (Itil), vt. A. P. Novosel'cev. Vostočnōe istočniki, lk. 384.

ja nonde valitseja võtab neilt kümnist. [10. sajandi maateadlane ibn al-Faqih lisab: siis lähevad merd mööda juut Samkuši juurde ja seejärel pöörduvad *saqaliba* juurde⁵⁵]. Siis lähevad nad Kaspia merele ja randuvad suvalisel kaldal. ... ja mõnikord veavad nad oma kaubad kaamelitel Džurdžanist Bagdadi, kus nende tõlkideks on *saqaliba* teenrid-eunuhhid, ja nad väidavad, et nad on kristlased ja maksavad pearaha.⁵⁶

Kopranahad olid esmajärguline ja ihaldatud kraam ka hiljem. Kirjeldades slaavlaste nahkrahasid (kulunud, karvata oravanahad), märgib araabia 12. sajandi maateadlane järgmist: “Nende eest ostetakse kõikvõimalikke kaupu – orjatare ja orje, ja kulda ja hõbedat, ja kopraid ja muid kaupu.”⁵⁷ Nagu näeme, on koprad orjade ja väärismetalli järel selles loetelus kolmandal kohal.

Niisiis olid piibrinahad kogu maailmas laialt hinnatud. Pole põhjust pidada koprasööjaid nii juhmideks, et nad väärt kauba lihtsalt prügimäele heitsid. Nagu nägime, pärinesid nahad araabia maateadlaste jutu järgi peamiselt *saqaliba* maa jõgedest. Mis maa see niisugune siis oli? Üldiselt tähendab araabiakeelne sõna *saqlabī* (mitm. *saqālība*) slaavlaste, eeskätt slaavlastest orje (vt. ülalpool – teenrid-eunuhhid islamimaades, aga nad teenisid ka Bütsantsis ja Hispaanias). Gardizi (11. saj.) kirjutab, et russid [st. viikingid] ründavad *saqalibat* 100–200-meheliste salkadega ja et seda kartes lähevad *saqaliba* tihti nonde teenistusse.⁵⁸ Ehkki teisel on nad tema jaoks üks kirgiisi hõime.⁵⁹ Seevastu Ibn-Fadlan oma 921.–922. a. toimunud reisi aruandes nimetab *saqalibaks* hoopis Volga bulgareid. Samamoodi näib *saqalibat* olevat käsitanud

ülalosundatud ibn al-Faqih. Ja anonüümne Kesk-Aasia autor kirjutab aastal 982–983 oma teoses “Hudūd al-‘ālam” (maailma piirid), võttes kokku araabia tolleaegse maateaduse seisukohad,⁶⁰ *saqaliba* kohta järgmist:

“*Saqaliba* maast. Idas temast on sisebulgariid ja osa russe, läänes osa Varjaagide merest⁶¹ ja osa Roomast [Bütsantsist]. Need inimesed elavad puude keskel ega külva midagi peale hirsu. Neil ei ole viinamarju, kuid neil on palju mett, millest nad valmistavad veini [mõdu]. Veininõud tehakse nende juures puust, ja juhtub, et üks inimene teeb aastas kuni 100 niisugust nõu. Neil on seakarjad [tõeline rüvedus muhameedlase jaoks!], mis on just nagu lambakarjad. Nad põletavad surnuid. Kui mees sureb, siis tema naine, kui ta teda armastab, tapab enda. Nad kõik kannavad saapaid ja särke üle pahkluu. Nad kõik on tulekummardajad. Neil on muhameedlastele tundmatud keelpillid, millel nad mängivad. Nende relvadeks on kilbid, viske- ja torkeodad. ... Nad veedavad talve hüttides ja muldonnides. Neil on hulgaliselt kindlusi ja linnuseid. Nende rõivad on peamiselt linased. Kuninga teenimist peavad nad oma usukohuseks. Neil on kaks linna. Esiteks *Wabnit*, ida poolt esimene linn, ja osa selle elanikke on russide sarnased. Teiseks *Hordab* – suur linn ja valitseja asupaik.”⁶²

Pikemalt teab kõnelda ibn Ruste (10. saj.): ”Nende maal on pakane nii vali, et igaüks neist kaevab endale maa sisse mingisuguse keldri, millele ehitab peale puust viilkatuse nagu kristlikul kirikul, ja katus kaetakse mullaga. Niisugustesse keldritesse kolitakse kogu perega ja, võttes puid ja kive, süüdatakse lõke ja kuumutatakse kivid tulel punaseks.

⁵⁵ A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 385, A. Garkavi tõlge.

⁵⁶ V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija, lk. 825–826, V. Roseni tõlge.

⁵⁷ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 176.

⁵⁸ V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija, lk. 822–823.

⁵⁹ V. V. Bartol'd. Izvlečenie iz sočinenija Gardizi Zajn al-axbār. – Sočinenija VIII. Moskva, 1973, lk. 28, 46.

⁶⁰ Sellest põhjalikumalt vt. B. N. Zaxoder. Kaspjiskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope, kd. II. Bulgarõ, mad' jarõ, narodõ Severa, pečenegi, rusõ, slavjane. Moskva, 1967.

⁶¹ A. P. Novosel'cev (Vostočnõe istočniki, lk. 378) eelistab siin lugeda Gruusia, s. t. Mustast merest, kuid Must meri on araabia autoritele reeglina Rooma [Bütsantsi] meri.

⁶² A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 389; V. Minorsky (tlk.). Hudud al-'Alam, London, 1937, lk. 158–159. Linnade kirjapilt ja tõlgendus on seniajani diskuteeritavad, esimest peetakse Kiieviks, teist Horvaatiaks (A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 393–394).

Kui kivid on äärmuseni hõõgvel, valatakse need veega üle, millest tekib aur, mis kütab eluaset sedavõrd, et võetakse koguni rõivad seljast. Niisugusesse eluasemesse jäävad nad kevadeni.”⁶³

Nii mõnestki tõigast (surnu põletamine, naise enesetapp, keelpillid, kuninga teenimine) võib järeldada, et tundmatu autor oli lugenud ibn Fadlani reisikirja, kuulsat kohta russi pealiku matusest.⁶⁴ Kuid algelise saunelamu kirjeldus pärineb kindlasti mõnelt muult autorilt, tõenäoliselt samalt ibn-Hurdadbihilt, kellelt laenasid teisedki araabia kirjamehed, kuuludes seega samuti juba 9. sajandisse.⁶⁵ Mõistagi ei võimalda säherdune mustlaste leilipaiga kirjeldus seostada seda ühegi konkreetse rahvaga, sest saun oli levinud kogu Ida-Euroopa metsavööndis ja mujalgi. Kuid teisalt ei luba tugeva talvekülma mainimine paigutada seda maad liiga kaugele lõunasse, põhja pool aga elas slaavlaste kõrval tollal arvukalt soomeugri hõime.

Samuti ei kõnele ibn Fadlan midagi *saqaliba* kombest tuld kummardada (kui selle all mitte mõista surnu põletamise kommet). Siinkohal meenuvad hoopis al-Idrisi maagid-tulekumardajaid, kes elasid Astlanda naabruses. Tegemist pole siiski päris muinasjutumaa rahvaga – nõnda kutsusid araablased kõige põhjapoolsemaid, seitsmendas kliimavööndis asuvaid hõime. Nimetus pärineb piibli Gogist ja Magogist (ar. k. *al-Jadžudž* ja *al-Madžudž*, viimasest on nähtavasti tulnud araabiakeelne *al-madžus* – maag, võlur, vrd. eesti k. vastavalt Lääne-Euroopa traditsioonile Magog > maag). Mõnikord lähevad need mõisted islami maateadlastel ka segi. Mäletate, ibn Hauqali järgi saabusid russide naabrite Gogi ja Magogi maadelt (*al-Madžudž*) parimad kopranahad. Al-Idrisi järgi aga asus kaugel

põhjas, Astlanda naabruses hoopis maagide (*al-madžus*) maa.

Samas, kui lugeda üle “Hudūd al-‘ālamī” kirjeldust *saqaliba* kohta, leiame seal teatavaid sarnasusi ka al-Idrisi Astlandaga. Tuletagem veel kord meelde al-Idrisi kirjakohta: “*Anhw* on ilus, tähelepanuväärne, õitsev linn. Ta kuulub Astlanda maale. Astlanda linnade hulka kuulub ka *Qlwry*. See on väike linn, suure linnuse taoline. Selle elanikud on maaharijad ja nende sissetulek on napp, kuid neil on palju karja. *Anhw* linnast temani kagu suunas on kuus päevateekonda. Ja samuti *Anhw* linnast sellele, kes läheb rannaäärset teed mööda kuni *Bwnw* jõe suudmeni, viiskümmend miili. Aga temast *Flmwse* linnuseni eemal mere-rannast, sada miili. See on linnus, mis talviti maha jäetakse; ta elanikud jooksevad temast ära koobastesse, mis on kaugel merest, ja otsivad neis varju; nad süütavad neis lõkkes talvistel päevadel ja külmal ajal ning põletavad neid lakkamatult. Kui siis saabub suveaeg, rannikult kaovad udud ja lõpevad vihmad, pöörduvad nad tagasi oma linnusesse.”⁶⁶

Nii “Hudūd al-‘ālamī” *saqaliba* maal kui ka al-Idrisi Astlandas on elanikel palju karja, talvel elavad nad muldonnides või koobastes ja neil on kaks linna. Liiasi piirneb Astlanda maagide-tulekumardajate maaga. Seega langeb ka Astlanda kirjeldus paljuski kokku *saqaliba* maa iseloomustusega. Asuski ju Balti meri ibn Hauqali sõnutsi *saqaliba* maal. Vaadeldaval ajal elasid mere kaldail aga peaaegu eranditult läänemeresoome ja Skandinaavia hõimud.⁶⁷ Nagu nägime, mõistavad araabia autorid *saqaliba* all niisiis kord Volga bulgareid, kord koguni kirgiise, siis jälle slaavlaste ja lõpuks ka Läänemere-äärseid rahvaid. Seetõttu on uurijad viimasel ajal põhjendatult osutanud asjaolule, et *saqaliba*

⁶³ A. P. Novosel´cev. Vostočnõe istočniki, lk. 389.

⁶⁴ A. P. Kovalevskij. Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Xar´kov, 1956, lk. 143–146.

⁶⁵ A. P. Novosel´cev. Vostočnõe istočniki, lk. 408.

⁶⁶ Tõlge O.-J. Tallgren-Tuulio järgi “Eesti NSV ajaloo lugemikust”, Tallinn, 1960, lk. 16. Kohanimede transkriptsioon Idrisi araabiakeelsete koopiaste järgi.

⁶⁷ Loode-Venemaa etnogenees on jätkuvalt teadusdispuutide teemaks. Viimane venepoolne monograafia vastava ainese kohta (E. A. Rjabibin. Finno-ugorskije plemena) toob igatahes kaalukaid tõendeid nende alade sügavalt läänemeresoomelistest juurtest.

tähenduskaala on märksa ebamäärasem ja laiem, hõlmates igasuguseid paikseid valgeihulisi inimesi.⁶⁸ Selle hüpoteesiga sobib ka Gardizi teade, mille kohaselt eelistanud *saqaliba* Volga bulgaritega kaubeldes müüa oma saadusi hõberaha, dirhemite eest.⁶⁹ Tegelesid ju kauplemisega nii varjaagid kui ka slaavlased ja ka läänemere- ning volgasoome hõimud, kelle asualadelt on leitud tuhandeid araabia münte.

12. sajandil ilmub kopraküttidest juba konkreetsemaid teateid. Eespool osundatud Abu Hamid al-Garnati vestab järgmist: "Aga sellel [Bulgaril] on maksualune piirkond, nende ja Bulgari vahel on ühe kuu pikkune teekond, seda kutsutakse *Visuks*. Ja on teine piirkond, mida kutsutakse *Aruks*. Seal kütitakse kopraid ja kärpe ja suurepäraseid oravaid. Aga päev kestab suvel seal 22 tundi. Ja neilt tulevad erakordselt head piibrinahad. Aga kobras on imeväärne loom, elab suurtes jõgedes ja ehitab maju kuivale jõe kõrvale ja teeb endale midagi kõrge lavatsi taolist, aga sellest paremal on aste naise jaoks, allpool seda lavatsit, mis tema jaoks, aga temast vasakul – tema laste jaoks. Aga selle maja alumises osas on koht tema orjadele. Ja majal on uks jõkke ja kõrgem uks kuivale. Aga ta sööb nii kasepuud kui ka kala. Nad tungivad üksteisele kallale ja võtavad üksteist vangi. Ja kaupmehed sellel maal ja Bulgaris eristavad orikobraste nahku; asi on selles, et teenerkobras närib kasepuud oma isanda jaoks ja tirib seda suuga, ja sellepärast teener, kes seda langetab, nühib seda oma külgedega ja tema karv langeb vasakult ja paremalt välja." Vastu said nad mõõgateri: "Aga need mõõgad, mida islami maadest tuuakse Bulgarisse, annavad suurt tulu. Seejärel viivad bulgarid need Visusse, kus elutsevad koprad, seejärel viivad

Visu elanikud need Jurasse [araabia geograafide Jura ehk *Jugra*, Vene allikate *ugra*, Visus 12 päevate kaugusel asunud maa arvatavasti Permi-Komi aladel] ja neid ostetakse sooblinahkade ja orjade ja orjataride eest."

Araabia õpetlaste maailmapildis on kindel koht *Visu* maal ja seda asustanud rahval, keda uurijad praegu üksmeelselt samastavad muinasvene kroonikate *ves´iga*. *Ves´* aga olid tänapäeva vepslaste esivanemad, kelle asuala hõlmas Beloozero [Valge] järve ümbrust, võibolla ka Laadogast kirdesse jäävat piirkonda ja ulatus välja Volga ülemjooksuni.⁷⁰ See oligi nende tuntuse põhjus, sest Volgal asus ka tollase Ida-Euroopa tähtsamaid kaubakeskusi Bulgar. Vepslaste keskuse, Beloozero linnusele eelnenud Krutiku asula metsloomaluudest moodustavad kobraste kondid koguni 80–97%! Vähe sellest, sama asula luutöökojast kaevati välja kaks sarvest nikerdatud koprakujukest.⁷¹ Tõsi küll, 9. sajandi mündileide on vepslaste asualalt teada vähe. Seevastu koonduvad need väga selgesti Staraja Laadogasse ning selle lähiümbrusse, kajastades nõnda viikingite ja Laadoga-äärsete tšuudide äritegevust. Krutiku asulagi tekkis alles 9. sajandi lõpus.⁷² Seetõttu ei saa välistada, et vepslased lülitasid kopraärisse mõnevõra hiljem, alles 10. sajandil. Veel Ibn Fadlan, kes külastas Bulgarit aastail 922–923, nimetab Visu ekspordiartikleina vaid soobleid ja musti rebaseid.

Ka teisel ülalnimetatud kopraküttide maal, Arus elasid soome sugu hõimud. A. L. Mongait samastab selle Vene allikate *Arskaja zemlja* ehk omaaegse udmurtide asualaga.⁷³ A. P. Novoseltsev käsitleb lähemalt al-Istahrist lähtunud traditsiooni kolmesugustest russidest (kiievlased, sloveenid ja *Arsi* asukad) ning seostab viimased Rostovi-Beloozero piirkonnaga. Tšehhi orientalist J. Hrbek näeb *Arsi* rahvas

⁶⁸ Nt. A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 174; J. Herrmann. Slawen und Wikinger, lk. 133.

⁶⁹ V. V. Bartol´d. Arabskie izvestija, lk. 822–823.

⁷⁰ Nende kohta põhjalikumalt vt. L. A. Golubeva. *Ves´* i slavjane na Belom ozere. X–XIII vv. Moskva, 1973; Laadogast kirdes asunud hõimude etniline kuuluvus on seniajani diskuteeritav. Osalt võisid need olla vepslased, osalt muud tšuudi hõimud. Vt. E. A. Rjabinin. Finno-ugorskije plemena, lk. 110–112.

⁷¹ L. A. Golubeva. *Ves´*. – Finno-ugrõ i baltõ v èpoxu srednevekov´ja. Vast. toim. V. V. Sedov. Moskva, 1987, lk. 63; tab. XX:26.

⁷² E. A. Rjabinin. Finno-ugorskije plemena, lk. 101.

⁷³ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 172.

ersamordvalasi.⁷⁴ Arvatavasti on Aru ja Arsi asukate näol tõepoolest tegemist ühe ja sama rahvaga. Nende asend vepslaste kõrval annab tuge Novoseltsevi hüpoteesile, mille kohaselt muistse Arsi all võisid ida maateadlased silmas pidada Rostovi lähedal paiknenud merjalaste tähtsaimat keskust 7.–11. sajandil, linnust Sara [Saare?] jõel. Paiga tähtsust ilmestavad kaks araabia mündiaaret 9. sajandi algusest, veel enam aga üksikult leitud dirhemid, Skandinaavia- ja baltipäraseid importesemed ning palju muud.⁷⁵ Merja ülikute kurgaanidest on leitud arvukalt savist koprakäppi, kusjuures tihtipeale koos relvade ja, mis eriti oluline, kaaludevihtidega. See näitab mingit seost kauba- ja kopraõnne vahel. Sageli leitakse merjalaste muististe uurimisel läbipuuritud kopraluid, mida kindlasti kanti amuletina.⁷⁶ Niisiis oskasid nad koprast lugu pidada ja austasid seda elukat mitte üksnes kui jõukuse allikat, vaid omistasid talle ka üleloomuliku tähenduse. Teisalt nimetab al-Istahri koolkond Arsi maa ehk al-Arsanijja viimakaupadest visalt vaid soobleid ja tina (!?) ning ka osteoloogiline materjal kõneleb eelkõige karjakasvatusest.⁷⁷ Võib-olla käis al-Garnati jutt koprajahist eeskätt vepslaste kohta, sest Bulgarile lähemal asunud merjalased tegelesid peamiselt naaberküttide saagi vahendamisega?

Oli veel kolmaski kopraid jahtinud rahvas, kelle kohta Hamid al-Garnati teab jutustada midagi niisugust, mis samahästi võiks pärineda keskaegse nõiaprotsessi protokollist: "Aga nende [*saqaliba*] ümber on rahvas, kes elutseb kesk puid ja ajab habet. Nad elavad suure jõe ääres ja kütivad sellest jõest kopraid. Mulle jutustati nendest, et iga kümne aasta tagant

on neil palju nõidust, aga neile teevad kurja nende vanad nõiamoorid. Siis võtavad nad kõik vanaeided oma maal kinni, seovad nende käedjalad kinni ja heidavad jõkke: selle vanamoori, kes põhja vajub, jätavad rahule ja teavad, et ta pole nõid, aga kes pinnale jääb, selle põletavad ära... Maksu maksavad nad bulgaritele. Ja nad ei usu jumalat, nad austavad mingit puud, mida kummardavad hardalt." Kui poleks maksusõltuvust Bulgarist, võiks toodud jutustust pidada ka mõne põhjapoolsema soome sugu rahva kohta käivaks, kuid antud juhul on arvatavasti tegemist mordvalastega.⁷⁸

Kui jätta kõrvale al-Garnati, kes kahtlemata kirjeldab omaenda reisieelamusi ning -kogemusi, ulatuvad araabia autorite teated tagasi juba 8.–9. sajandisse,⁷⁹ niisiis just Rõuge linnamäe õitseaega. Nähtavasti võisid nad mere ääres asuvate *saqaliba* koprajõgede all silmas pidada ka Eestimaa jõgesid. Seda oletust toetab tõik, et kobras oli meie esivanematele ja hõimuvelledele midagi enam kui lihtsalt üks liha- ja nahaloom. Ehk oli vähemalt sama oluline ka tema suguorganeist saadav sekreet, rauaaja viagra, mida kasutati ravimina.⁸⁰ Võib-olla just seetõttu omistati koprale koguni teatavat üleloomulikku väge. Miks muidu kanti kopraluid amuletina kaelas, täpselt samuti nagu näiteks karukihva. Kopra kannaluust ripats kuulub Kagu-Eesti linnuste tüüpiliste kultusesemete hulka, Rõugest on neid leitud tervelt viis.⁸¹ Mitu analoogset ripatsit on avastatud ka Aakre Kivivare asulast, Tartu linnuse sügavaimatest kihtidest ning Unipiha linnuselt.⁸² Vasteid Eesti ripatsitele leidub väga laial alal Ida-Euroopa metsavööndist, Ida-Lärist volgasoomlasteni.⁸³ Ahvenamaal ja Volga

⁷⁴ A. P. Novosel'cev. Vostočnõe istočniki, lk. 408–419.

⁷⁵ Uusim selleteemaline monograafia (A. E. Leont'ev. Arxeologija meri. Moskva, 1996) polnud autoreile kahjuks kättesaadav.

⁷⁶ L. A. Golubeva. Merja. – Finno-ugró i baltó v èpoxu srednevekov'ja. Vast. toim. V. V. Sedov. Moskva, 1987, lk. 77, tab. XXVII:2.

⁷⁷ L. A. Golubeva. Merja, lk. 80–81.

⁷⁸ A. L. Mongajt. Abu Xamid al-Garnati, lk. 179–180.

⁷⁹ J. Herrmann. Slaven und Wikinger, lk. 95.

⁸⁰ Latvijās Senākā Vēsture. 9. g. t. pr. Kr.–1200. g. Rīga. 2001, lk. 324.

⁸¹ H. Luik. Bone and antler-working, joon. 12: 1,2.

⁸² M. Aun. Selišče Kivivare v Valgaskom rajone. – TATÜ 1975/1, lk. 82, tahv. IX:3; A. Tvaari. Muinas-Tartu, lk. 161; M. Aun. Selišče Kivivare, joon. 6:9.

⁸³ M. Aun. Arxeoloogičeskie pamjatniki, lk. 68.

ülemjooksul vooliti isegi savist koprakäppi.⁸⁴

Seega on ülimalt tõenäoline, et Kagu-Eesti jõgede usinad tammiehitajad ei langenud ohvriks mitte ainult sealsete elanike lihahimule (kummaski tähenduses), vaid ka kogu tollase moemaailma ilujanule. Ja seega peab paika K. Paaveri ligi pool sajandit tagasi avaldatud oletus, et Rõugest leitud arvukad kopra- (ja mõned teisedki, näiteks kärbi-) luud osutavad omaaegsele karusnahakaubandusele.⁸⁵ Lisaksime, et see polnud mitte lihtsalt kohalik, vaid lausa rahvusvahelist masti äri, mis tõi rikkust suurele osale Ida-Euroopa soome sugu rahvastest ja mille tagajärjel oli idamaine hõberaha Rõuge linnusel ja külaski 9. sajandi alul igapäevane asi.

Läbikäimine lähemate ja kaugemate hõimudega ei alanud üleöö, vaid on jälgitav juba sajandeid enne viikingiaega. Mis annab meile alust seda väita? Nähtavasti toimus maaviljeluse arengu tulemusel I aastatuhande keskpaiku Kagu-Eesti elanike elus oluline pööre, mis peegeldus muu hulgas ka matmiskommetes. Nimelt hakati koolnuid 6.–7. sajandil põletamise ja muldasängitamise asemel matma kahesuguse kujuga, ümmargustesse ja pikkadesse, kääbastesse.⁸⁶ Kääbaste kultuur Eestis hõlmab siiski üksnes Kagu-Eesti idaosa, ulatudes sealt üle Emajõe mõnevõrra ka põhja poole, Peipsi läänerranniku aladele. Mujal oli nende levikuala palju laiem.⁸⁷ Käesoleval ajal nimetavad

vene arheoloogid kultuuri põhjaosa Pihkva ja Ilmeni järvede basseinis Pihkva-Novgorodi rühmaks (vahel ka Pihkva pikk-kääbaste kultuuriks), lõunaosa Smolenski-Polotski rühmaks (Smolenski pikk-kääbaste kultuuriks).⁸⁸ Pikk-kääbaste kultuuri tuumikuks on peetud Peipsi-Pihkva järve, Velikaja jõe ning Sebeži järvede piirkonda, kust on saadud ka kõige varasemad leiud.⁸⁹ Eesti ida- ja kaguosas leiduvaid pikki kääpäid on uurijad üsna üksmeelselt sidunudki just Pihkva-Novgorodi rühmaga.⁹⁰

Erinevalt linnuste ja asulate leiumaterjalist, kus keraamika järel on kõige arvukamalt esindatud mitmesugused töö- ja tarberistad, on põletusmatustega kääbastest saadud peale käsikeraamika rohkem just ehteide ning rõivastuse komponente.⁹¹ Valdav osa põletusmatustega kääbaste keraamikaleidudest kuulub jämekeraamika hulka. Selle poolest sarnanevad Kagu-Eesti kääpad pikk-kääbaste kultuuri ala lääneosa sama perioodi linnuste ja asulatega (Alatskivi Kalevipoja säng, Vana-Irboska, Kamno, Pihkva jt.), kuna aga Kagu-Eesti lääneosa linnuste ja asulate materjalis esineb peenkeramikat juba tunduvalt rohkem.⁹² Varem seostati kääbaste levikut otseselt Kagu-Eestisse siirdunud kriviitide (üks idaslaavi hõime) asustusrühmadega.⁹³ See ei pruugi siiski paika pidada. 1982. aastal välja antud “Eesti esiajaloo” omistatakse kääpad läänemeresoome hõi-

⁸⁴ Andres Tvauri oletab, et aladel, kus kobrast esines rohkesti, kasutati ehtsat koprakäppa (mille tunnustuseks ka Eesti muististest saadud auguga kopra kannaluud), aladel aga, kus kobras oli haruldane, tuli läbi ajada savist käpaga (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 162). H. Luik peab siiski tõenäolisemaks lihtsalt kopra kannaluu tarvitamist ripatsina. Vastasel korral oleks ju kalmistutelt leitud eksemplaridel säilinud ka käpa muid luid (H. Luik. Bone and antler-working). H. Luige seisukoha poolt räägib veel fakt, et üks Lätist Krimuldast leitud pronksripats jäljendab omakorda kopra kannaluu (H. Luik. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid, lk. 149).

⁸⁵ M. X. Šmidehel’ m. Gorodišče Rõuge, lk. 162, 184.

⁸⁶ M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal. – Setumaa kogumik 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloo. Tallinn, 2003, lk. 135.

⁸⁷ V. V. Sedov. Slavjane v rannem srednevekov’ e. Moskva, 1995, joon. 60.

⁸⁸ M. Aun. Keraamika pikk-kääbaste kultuuri läänepoolse ääreala elanike matmiskombestikus I aastatuhande teisel poolel. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja Teadus, 11. Tallinn, 2002, lk. 62.

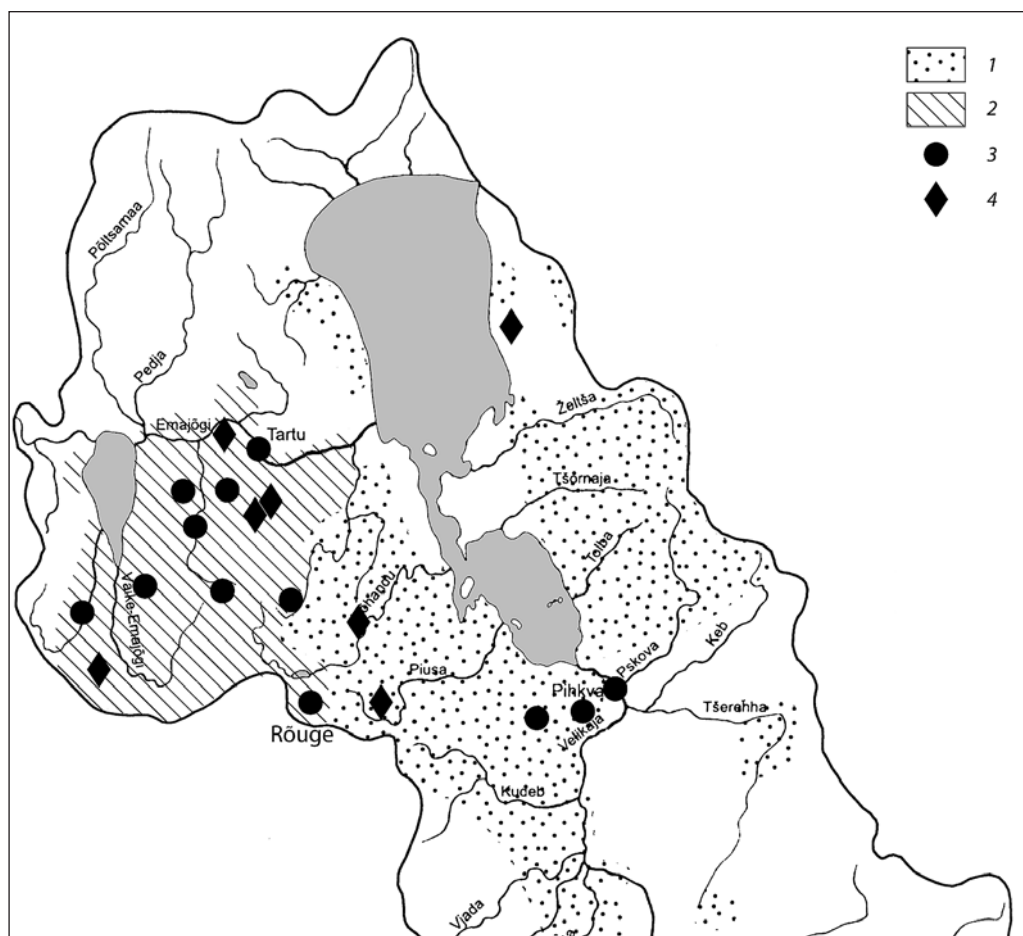
⁸⁹ V. V. Sedov. Vostočnõe slavjane v VI–XIII vv. – Arxeologija SSSR. Moskva, 1982, lk. 49.

⁹⁰ M. Aun. Keraamika, lk. 62.

⁹¹ V. V. Sedov. Dlinnõe kurganõ krivičej. SAI. Võp. E1-8. Moskva, 1974, lk. 26–35.

⁹² M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 48.

⁹³ S. A. Tarakanova. Dlinnõe i udlinennõe kurganõ. – SA XIX, Moskva, 1954, lk. 77; H. Moora. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – EREA, 1956, lk. 109.

I aastatuhande teise poole muististe levik Peipsi järve valgala keskosas. 1 – kääbaskalmistute levikuala, 2 – nn. Rõuge tüüpi keraamika levikuareaal, 3 – Rõuge muistisega sarnanevad linnus-asulad, 4 – hõbeehetest koosnevad aardeleiud. Joonis: Jaana Ratas (aluskaart Jaani & Raukas 1995 järgi)

mude idapoolsemale rühmale, kelle peamine asuala oli Pihkva ümbruskonnas ning sealt ida ja kagu pool.⁹⁴ Koguni vene arheoloogid on mõõnnud nii Irboska kui ka Pihkva ja Kamno linnuste võimalikku läänemeresoome algupära.⁹⁵ Viimasel ajal aga on Eesti arheoloogid hakanud pooldama teooriat, mille järgi ei liikunud mitte hõimud, vaid kombed ja esemed.⁹⁶ Järelikult võisid tänapäeva võrulaste esivanemad kääpakultuuri naabritelt lihtsalt üle võtta. Kuid nii või teisiti annab kääbaste

levik tunnistust tihedast idasuunalisest suhtlemisest.

Kõneldes ehtevormidest, oli Kagu-Eestis keskmise rauaaja esimesel poolel nende peamiseks lähtekohaks semgalite ala Edela-Lätis ja Lääne-Leedus. Seevastu perioodi lõpul arenesid sidemed seelide ja latgalite asualadega. Peale selle jõudsid ehted ja relvad Eestisse ka Kirde-Vidzeme kaudu.⁹⁷ Kui Lääne-Balti aladelt tulnud esemetüüpe kohtame üle kogu Eesti, siis peamiselt latgalite alalt pärit olevad

⁹⁴ Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 303.

⁹⁵ Vt. M. Aun. Esimese aastatuhande..., lk. 122, kus viited vene vastavale kirjandusele.

⁹⁶ Vt. A. Kriiska, A. Tvaari. Eesti Muinasaeg. Tallinn, 2002, lk. 160.

⁹⁷ Latvijas Senākā Vēsture, lk. 266.

mõnevõrra hilisemad esemetüübid levisid peaausjalikult ainult lõunapoolses Eestis.⁹⁸ Nende hulka kuulub ka suurem osa Rõugest leitud metallesemide (relvad, mõned tööriistad ja ehted).⁹⁹ Latgalite tugevast mõjust mitte ainult meile, vaid ka naabritele annavad tunnistust pikkadest kääbastest, eriti Polotski ja Smolenski rühmast välja kaevatud esemete baltipäraseid jooned.¹⁰⁰ Lisaks arvukatele valmisesemetele tuli lõunapoolse Baltikumi kaudu Eestisse suur osa toormaterjali – pronksi ja sellal juba rohket kasutamist leidnud tina.¹⁰¹

Ühendused lõunapoolsete balti aladega ilmnevad ka Eesti I aastatuhande keskpaiga aarete baltipärase sisus.¹⁰² Keskmisel rauaajal eristub käsitletav piirkond ülejäänud Eestist eeskätt hõbehetest moodustuvate aardeleidude levikutiheduse poolest (Kardla, Paali I ja II, Viira).¹⁰³ Mujalt Eestist pärineb ainult kaks sarnast aaret. Üks neist on avastatud koguni Eesti põhjarannikult Kuusalu kihelkonnast Kahala järve lähedalt Uurist, kuna Pilistvere kihelkonnast Villevere külast Kalme talu maalt leitud aare kuulub tegelikult peitleidude poolest üldse väga rikkasse areaali hilisema Lõhavere linnuse piirkonnas. Pole välistatud, et Villevere hõbeaarde lähedalt päevavalgele tulnud Navesti kaelavõru kuulus samuti mingisugusesse peitvarasse. Tegelikult ei jää ju Pilistvere ümb-

rus eriti kaugemale Peipsi järve valgalast ning on veeteid pidi ühenduses ka Võrtsjärvega.¹⁰⁴ Eelpoolmainitud aardeleidudest kuuluvad teistest mõnevõrra hilisemasse aega idabaltipäraseid kaelavõrusid sisaldavad Hummuli (7.–8. saj.) ja Loosi I aare (8.–9. saj.).¹⁰⁵

Keskmise rauaaja sidemed ei piirdunud lähinaabritega. Näiteks on Dnepri aladelt meile jõudnud teatavat tüüpi haagi ja aasaga suletavad hõbekaelavõrud, mida kohtab Pilistvere ja Viira aardeleius, Miškineva aardes Kagu-Lätis, Uzmina hõbeaardes Peipsi järve idakaldalt jne.¹⁰⁶ Sealtkaudu on Eestisse nähtavasti tulnud ka kaks Bütsantsi päritolu 7. sajandi hõbevaagnat, millest üks on leitud Varnjast Peipsi rannikult, teine Kriimani kivikalimest Emajõeest lõunas(?).¹⁰⁷ Tartu Ülikooli omaaegses geoloogiakabinetis tehtud keemilised analüüsid mõnest Kardla ja Villevere kaelavõrust annavad aga tunnistust sellest, et nende ehte valmistamiseks kasutatud konkreetset telluuri sisaldavat hõbedakoostist esineb üksnes Transilvaanias.¹⁰⁸

Kääbaste kõrval tekkis Kagu-Eestis 6.–7. sajandil hulk väikesi linnuseid, mille hulka kuulub ka Rõuge.¹⁰⁹ Peale selle teame vaadeldavas piirkonnas hetkel nimetada veel kaheksat linnusasulat I aastatuhande teisest poolest: Unipiha, Peedu Kerikmägi, Alt-Laari; Aakre Kivi-

⁹⁸ Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 295.

⁹⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 22p.

¹⁰⁰ M. Schmiedehelm, S. Laul. Asustusest ja etnilistest oludest, lk. 163.

¹⁰¹ Eesti esiajalugu, lk. 301.

¹⁰² E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 228.

¹⁰³ Kardla, Kambja ja tõenäoliselt ka Kriimani leiud olid peidetud kivikalmesse. Pole võimatu, et kalmesse või selle lähedusse oli peidetud ka Villevere aare. See on leitud Kabeli talu maalt, kabeli nimetus aga vihjab kalme olemasolule (Eesti esiajalugu, lk. 289).

¹⁰⁴ Kagu-Eesti lääneosaga seob Pilistvere ümbrust ka juba olemasolevatesse kivikalmetesse matmise jätkumise keskmise rauaajal algupool. Vanadesse kivikalmetesse matmise traditsioonid on suhteliselt hästi jälgitavad Kesk-Eesti asustuspriirkonnas, esmajoones Paide-Peetri-Pilistvere ümbruses (Eesti esiajalugu, lk. 267). Lisaks on nn. Rõuge tüüpi keraamikat saadud ju ka Võrtsjärve loodekaldalt asuvast Valma asulast, kus enamik leiumaterjali kuulub nooremale kiviaega, s. t. tunduvalt varasemasse perioodi (M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 9p).

¹⁰⁵ E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud, lk. 228, nr. 96.

¹⁰⁶ H. Moora. Hõbeaare Pilistverest. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu, 1925, lk. 113jj; V. Ürtans. Senākie depozīti Latvijā (līdz 1200. g.). Rīga, 1977, nr. 23; 5/6. saj.; G. F. Korzuxina. Russkie kladō IX–XIII vv. Moskva–Leningrad, 1954, nr. 10, lk. 82.

¹⁰⁷ E. Tõnisson. Eesti aardeleiuud, lk. 228.

¹⁰⁸ M. Schmiedehelm. Keskmise rauaaja aareleide Kambjast. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX, lk. 212–226. 1934, 222.

¹⁰⁹ M. Schmiedehelm. Rõuge linnus, 20p.

vare, Tilleoru Kantsimägi, Tõrva Täntsumägi.¹¹⁰ Samasse loetellu kuuluvad ka Tartu ja Otepää.¹¹¹ Kõigi nende esemelisest materjalist võib leida olulisi paralleele Rõugele. Kuna aga Kagu-Eesti linnusasulate arheoloogiline uurimine on olnud seni võrdlemisi tagasihoidlik, siis on viikingiaja alguse (u. 800) intensiivsete elutegevuskihtide avastamine tulevikus üsna tõenäoline seal mujalgi. Linnusasula süsteemi tunneme ka meist ida pool, Irboskas, Kamnos, Pihkvas ning Peipsi järve idakaldal pikk-kääbaste kultuuri piirkonnas (Storozinetsi ja Goroditšše).¹¹² Ühtlasi meenutab Kagu-Eesti linnuste ja asulate arheoloogiline aines – töö- ja tarberiiad, ehted, mündid, relvad – omajagu nii Setumaa muististe kui ka Kamno ja Pihkva linnuse leiumaterjali. Ehkki selged erinevused keraamikas¹¹³ osutavad teatavatele hõimuerinevustele vaadeldud aladel.

Kõigi eelduste järgi kujutaski Rõuge 800. aasta paiku või pisut hiljem endast muistset kaubanduskeskust, *kaupangi*, nagu neid tollal tekkis nii Loode-Venemaal, Volga aladel,

Skandinaavias, Soomes kui ka lääneslaavlaste juures. Seda juhtis linnuses elanud kohalik suurnikupere, kes orienteerus eeskätt kopranahkade turustamisele ja oli liitunud samasse kaubandusvõrku mis Loode- ja miks mitte ka Kesk-Venemaa keskused. Et noid asustasid tollal veel enamasti läänemere- ja volgasoome hõimud, ei olnud raske ühist keelt leida. Laiemas plaanis võiks kõnelda lausa tšuidi maffiast, kes oli enda kätte haaranud tulusa kopraäri – kohapeal külluses leiduvad nahad haruldase kaugelt toodud hõbevalge vastu.

Rõuge esiletõusu taga pidi olema tema asend, sest nähtavasti lubasid tollased vee- või taliteed liikuda nahkade ülesostjatel üsna linnuse lähedale. Arvukad kopraluud osutavad, et samal linnamäel leidis aset ka piibrinahkade kaubanduskõlblikuks töötlemine. Arvesse võttes Rõuge linnuse väiksust (sinna mahtus maksimaalselt vaid seitse eluaset), tuleb oletada, et nahku osteti kokku ka ümberkaudsetest küladest. Arengutase linnusel näib olnud kesk-

¹¹⁰ M. Aun. Unipiha linnuse uurimise tulemustest. – TATÜ1975/4, 345–359; H. Moora. Peedu Kerikmägi. – Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu, 1939, lk. 101–120; A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 199; H. Moora. Aruanne kaevamistest Aru vallas Alt-Laari tl. maal oleva linnamäel 2. okt. 1927. a. (käsikiri AI arheoloogia arhiivis); M. Aun. Selišče Kivivare; X. Moora. Otčet o rezul'tatax èkspedicionnõx rabot po obsledovaniju gorodišč jugo-vostočnõx rajonov Èstonskoj SSR i zapadnoj časti Pskovskoj oblasti RSFSR 11, 13, 14, 20 i 21 avgusta 1951 g. (käsikiri AI arheoloogia arhiivis); H. Moora. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Tõrva linnamäel "Tantsumäel" 4. juulist–28. juulini 1966. a. (käsikiri Valgamaa Muuseumis), lk. 12.

¹¹¹ Viimased moodustavad mõnes mõttes erandi, kuna sealsed rauaaegsed kihistused on keskajal samale kohale piiskopilinnuse rajamisega suurel määral lõhutud. Lisaks on valdav osa Toomemäele tekkinud muinas- ja keskaegsest kultuurikihist sattunud 17.–18. sajandil rajatud bastionitesse ja teistesse muldkindlustustesse. Ka on Toomemäe muinasaegset kultuurikihti hävinud pargi kujundamise käigus 19. sajandi alguses (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 47). Toomemäe idaosa reljeefi põhjal on Vilma Trummal oletanud muinaslinnuse territooriumi suuruseks koos vallidega umbes 7000–7500 ruutmeetrit (V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 161. Tartu, 1964, lk. 36). Arvatavasti oli linnuse pindala meid huvitaval ajajärgul siiski mõnevõrra väiksem (M. Aun. Arxeologičeskie pamjatniki, lk. 35). Linnuse kultuurikihti on uuritud ligikaudu vaid 663 m² suurusel alal, millest umbes 250 m² katsid piiskopilinnuse müürid. Nende alal oli varasem kultuurikiht lõhutud. On avaldatud arvamust, et kuna linnuselt pole leitud esemeid, mida võiks kindlalt pidada ajavahemikku 600–900 p. Kr. kuuluvaks, siis arvatavasti oli linnuse peamine kasutusaeg enne 1036. aasta vallutust just periood 900–1000 (A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 171). Siinjuures juhtuksime tähelepanu aga sellele, et arheoloogiliselt uuritud alal avastatud puuehitise jäänused leiti tegelikult ju muinasaegse kihi pealmistest osadest (vt. A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk. 40–41). Kas polnud 8.–9. sajandi vahetuse elamutest tõendeid lihtsalt säilinud või asusid omaaegsed ehitud lihtsalt kusagil mujal? Arvestades teiste tolleageste Kagu-Eesti arheoloogiliselt uuritud linnusasulate paralleele, koondusid ehitud peamiselt linnuse õue ühte serva (nt. Rõuge, Unipiha).

¹¹² M. Aun. Keraamika, lk. 122.

¹¹³ Kuigi Rõuge keraamikale kujult ja savimassi koostiselt vastavaid nõusid esineb massiliselt ka näiteks Pihkvamaa linnuste leiumaterjalis, siis Rõuge savipottidele iseloomulikke väikesi augukeisi kohtab Pihkvamaal harva (M. Aun. Lepnaja keramika, lk. 350), Setumal vaid mõne üksiku nõu kaelaosas. Erinevalt Kagu-Eesti lääneosa linnuste peenkeramikast, kus nõud on kaunistatud lainelise ja horisontaaljoone ning nõõriva-jutustest tekitatud ornamendi kõrval sageli veel lohukestega, Setumaa selle perioodi linnuste lauanõudel lohkornameeti peaaegu ei kohta (M. Aun. Esimese aastatuhande, lk. 121). Läti ja Leedu I aastatuhande teise poole muististes on väga levinud näppornamendiga savinõukillud.

misest tunduvalt kõrgem: kaubanduse kõrval tegeldi ulatuslikult nii luunikerduse, kivitöötlemise, kangakudumise kui ka proksivalamisega. Mõnevõrra teist pilti pakub linnuse jalamil paiknenud asula, kus pühenduti peamiselt põluharimisele-karjakasvatusele ja söödi hobuseliha. Siiski sulatati ka asulas metalli ja nikerdati luud. Ning eksis siiaigi mõni dirhem.

Varaseid araabia münte on avastatud mujalgi Eestis. Näiteks tuli kaks dirhemifragmenti päevavalgele Võrtsjärvest kagusse jääva, eespool juba põgusalt mainitud Aakre-Kivivare linnamäe juurde kuuluvast asulast. Müntide aastaarvud on kahjuks ära lõigatud, kuid mõlemad nad on vermitud kaliif Harun ar-Rašidi (786–809) valitsusajal, niisiis mitte hiljem kui 9. sajandi esimesel aastakümnel. Vähemalt üks neist leiti omaaegselt hoonepõhjast, kust saadi muu hulgas hulgaliselt ka kopra kannaluust ripatseid (*sic!*) ning üks kammikujulise ripatsi katke. Kivivare muistise puhul tuleb kindlasti mainida, et kaevatud on seal senini üksnes asulat ning sedagi vaid 180 m² ulatuses.¹¹⁴ Seetõttu ei tea me, missugused üllatused võivad oodata nii seal kui paljudel teistelgi seni arheoloogiliselt uurimata Kagu-Eesti linnustel.

Ligi poole hektari suurust Irboskat on Vene arheoloogid pidanud seal leidud kaheksa 8.–10. saj. kuufa mündi tõttu koguni aolinnaks. Samas on M. Aun õigusega osutanud asjaolule, et umbes kuus korda väiksemalt (*ca* 850 m²) Rõuge linnamäelt on münte leitud märgatavalt rohkem.¹¹⁵ Eriti kui kõnelda päris 9. sajandi algusse kuuluvatest ja tol ajal ka päralt jõudnud müntidest, mida Irboskast teame kõigest paar-kolm tükki, Rõugest aga oma kümnekond. See võiks osutada Rõuge meeste erilisele aktiivsusele tol ajal. Siinne õitseage kestis nähtavasti siiski vaid ühe inimpõlve. Edaspidi jäävad mündileiud – nagu muugi arheoloogiline leiuvaines – Rõuges harvemaks. Millega seda seletada?

II at. alguses näib Baltikumi koprakaubanduses olevat aset leidnud mingi muutus.

Sealtpeale koonduvad kopraluude leiud rohkem Daugava alamjooksule, kus liidrirolli haarab selles osas enda kätte kuulus Daugmale linnus. Tähtsusest pole nende hulk ja osakaal ka Talsi linnamäel Kuramaal.¹¹⁶ Vist pole juhus, et nagu nägime käesoleva kirjutise alguses, on just neist kahest Läti keskusest avastatud ka kõige rohkem 10.–11. sajandi münte. Oletatavasti kandus koprakaubandus Kagu-Eestist sel ajal rohkem liivlaste-kuralaste asualale. Selle põhjust pole raske taibata – nähtavasti oli just Daugava kaubatee see, mis ei lubanud Kagu-Eesti raskemini ligipääsetavatel keskustel konkurentsiks püsida. Kadus tähtis elatusvahend, surnikud vaesusid, linnused jäid kiratsema, Eesti raskuspunkt kandus mujale.

Artikkel on valminud ETF-i grant 5719 raames.

Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajalookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikaühingu auliige.

Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed araabia mündid. Tõlkinud ja publitseerinud Kelchi kroonika I osa (2004), koostanud õpiku "Numismaatika alused" (1996). Saanud 1994. a. A. Puksovi auhinna ajaloo-alaste tööde eest.

Mauri Kiudsoo

(1973)

Mauri Kiudsoo on lõpetanud Tartu Ülikooli arheoloogia erialal (2000). Hetkel Tartu Ülikooli magistrant. Töötanud alates 1997. aastast Ajaloo Instituudis numismaatikakogu fondihoidjana. Peamine uurimistöö teema: Eesti mündiaarded Liivi sõja ja Põhjasõja vahelisel perioodil. Vääringud ja nende käibeareaalid.

¹¹⁴ Autorid tänavad Mare Auna loa eest kasutada tema käsikirjalisi materjale.

¹¹⁵ M. Aun. Esimese aastatuhande teise poole muistised Setumaal, lk. 120.

¹¹⁶ K. Paaver. Formirovanie teriofaunõ, lk. 62–63, 67–68.